

Kulturmiljöutredning nr 5

Grisslehamn

Ett riksintresseområde för kulturmiljövården
2016

NORRTÄLJE
KOMMUN

Kulturmiljöutredningar Norrtälje kommun 2011-2016

I Norrtälje kommun finns höga kulturmiljövärden, något som avspeglas i det stora antalet riksintresseområden för kulturmiljövården som Riksantikvarieämbetet pekat ut. I Norrtälje finns det finns 26 sådana områden och 2011 beslutade Norrtälje kommun att göra en kulturhistorisk utredning av 22 av dessa områden, dels för att skapa ett bättre beslutsunderlag för kommunen och dels för att informera om riksintresseområdets kulturmiljövärden till allmänheten.

Följande områden ingår i den kulturmiljöutredning som genomförts:

Skärgårdsmiljöer

1. Arholma
2. Backbyn
3. Barnens Ö
4. Svartlöga – Rödlöga

Farleds- och kommunikationsmiljöer

5. Grisslehamn
6. Väddö kanal

Landsbygd, förhistoria till stormaktstid

7. Estuna – Lohärad
8. Häverö
9. Kristineholm
10. Länna
11. Norsjön
12. Roslagsbro
13. Skederid – Husby-Sjuhunda
14. Skedviken
15. (Skepptuna) – Närtuna – Gottröra
16. Söderby-Karl
17. Vagnåla

Herrgårds- och slottsmiljöer

18. Näs

Industrimiljöer

19. Edsbro
20. Hallstavik
21. Herräng
22. Skedbobruk

Innehållsförteckning

Inledning	4
Presentation av riksintresseområdet	6
Riksintresset Grisslehamn	8
Landskapet	9
Kommunikationsmiljö	10
Hamnknut för postvägen	11
Gränspostering	12
Sommarnöjesmiljö	19
Sommarnöje och rekreation	20
Värden att bevara och utveckla	26
Riksintressebeskrivningen	26
Kärnvärden i riksintresset	27
Tips och råd för dig som bor	28
Planering på landsbygden	30
Källor	35

Inledning

Norrtälje är en expansiv kommun. Det medför ett ökat exploateringsstryck på attraktiva områden med närhet till Norrtälje stad och i kommunikativt fördelaktiga områden.

I kommunen finns bland annat mycket höga kulturmiljövärden, vilket avspeglas i att det finns 26 riksintresseområden för kulturmiljövärden i kommunen. Flera av dem ligger i områden som är attraktiva för framförallt exploatering för nya bostäder.

Att kommunen har många områden med höga kulturhistoriska värden är en tillgång och det är viktigt att planering och hänsyn tas så att ny bebyggelse inte påtagligt skadar dessa specifika miljöer och karaktärer.

Kommunen beslutade 2011 och 2013 om medel för utförande av kulturmiljöanalyser för att klargöra förutsättningarna för förändring av markanvändningen i samspel med de kulturvärden som finns i dessa områden. Huvudsyftet har varit att skapa ett beslutsunderlag för kommunens bygglovgivning och planarbete samt att informera om riksintresseområdets kulturmiljövärden till allmänheten.

Mark- och vattenområden samt fysisk miljö i övrigt som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras natur- eller kulturmiljövärden eller med hänsyn till friluftslivet skall enligt miljöbalkens 3 kap 6 § så långt möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön.

De områden som lyfts fram som riksintressanta i landet från kulturmiljösynpunkt, är de som på ett tydligare sätt än andra, visar upp en lokal karaktär och kvalitet genom att det går att avläsa tidsdjup, särprägel eller representativitet för den specifika karaktären eller kvaliteten. Riksintresseområdena ska kunna ge betraktaren ett utsnitt av en pedagogisk, spännande och levande berättelse om landets och befolkningens utveckling.

Det är ett av riksintresse-instrumentets styrka att kunna anlägga ett nationellt perspektiv på en lokalt vanligt förekommande företeelse. Fysisk planering går i mångt och mycket ut på att väga olika samhällsintressen i den fysiska miljön, mot varandra, för att nå en långsiktigt hållbar samhällsutveckling. Välgrundade avvägningar förutsätter kunskap om dessa olika samhällsintressen. Det här dokumentet avser att beskriva och belysa de kulturmiljövärden som finns så att de bevaras och utvecklas i samklang med samhällsplaneringen.

Vårt kulturarv är inte bara en självklar del av en god och stimulerande livsmiljö, utan även en viktig resurs för rekreation, friluftsliv, turism- och besöksnäringen. När vi gör förändringar i den fysiska miljön är det allas vårt ansvar att ta tillvara och utveckla kulturarvet, så att det kan föras vidare till kommande generationer.

Det nuvarande urvalet av riksintresseområden gjordes till största delen år 1987 i samband med tillkomsten av naturresurslagen (NRL), då begreppet riksintresse fick en juridisk innebörd.

Riksantikvarieämbetet (RAÄ) är ansvarig myndighet för riksintresseområden för kulturmiljövärden. De befintliga motiv- och värdebeskrivningar för de befintliga riksintresseområdena beslutades under åren 1996-97. Länsstyrelsen i Stockholms län har påbörjat en översyn av länets riksintressen. Det arbetet skall vara slutfört 2019. De 22 analyser som nu är framtagna för Norrtälje kommun kommer att vara ett viktigt underlag för eventuella förändringar avseende innehåll och avgränsningar.

Beskrivningen till riksintresset för Grisslehamn framhåller platsens betydelse som kommunikativ knutpunkt för postvägen mellan Stockholm och Åbo via Åland. Tullbergets posthus och gränsposteringsbyggnader vittnar om platsens betydelse över tid både för postgången och som yttre gräns för Sverige österut. Hamnmiljön har fortfarande en i hög grad småskalig bebyggelsstruktur med fiskebodar. Den yttre hamnen präglas främst av Ålands- trafikens kaj och terminalbyggnader som håller liv i den långvariga sjöförbindelsen över Ålands hav. Det tidiga 1900-talets sommarnejesepok märks genom karakteristiska sommarvillor och pensionat.

Presentation av riksintresseområdet

Riksintresseområdet Grisslehamn är välkänt bland Roslagens sommargäster och Ålands-resenärer. Det småskaliga samhället ligger på Vaddös nordöstra spets, drygt fyra mil norr om Norrtälje. Grisslehamn var länge navet för postvägen mellan Stockholm och Åbo.

Riksintresset omfattar södra delen av fiskeläget Grisslehamn vars hamn vänder sig mot Ålands hav och Östersjön. Hamnens inre del kantas av fiskebodas, bryggors och en småbåtshamn. Inloppets norra sida domineras av Ålandstrafikens terminal och det högt belägna Hotell Havsbaden. På krönet av Tullberget i söder ligger 1750-talets posthus och 1800-talets gränspostering med kasern och tullvaktarbostäder.

Övrig bebyggelse i samhället är knuten till den gamla landsvägen från Älmsta som fortsätter vidare upp till Singö. Det gröna slingrande gaturummet kantas av enstaka äldre boningshus, det tidiga 1900-talets sommarvillor, pensionat och kapell.

Området söder om Tullberget är fortsatt kuperat med höglänta skogsklädda bergryggar som sluttar ner mot vattnet. Berget har fungerat både som läge för vårdkase och en optisk telegraf. Nere vid vattnet på Klippudden ligger Albert Engströms lilla ateljé från tidigt 1900-tal med vitmålad fasad mot vattnet för att även fungera som sjömärke.

Riksintresset är i sin helhet en väl avgränsad miljö med bebyggelse kopplad till landsvägen och det strategiskt placerade hamnläget för trafikering över Ålands hav. Samhällets tidigare funktion som knutpunkt för postgången österut märks genom det påkostade posthuset med närhet till vattnet. Läget vid vattnet var också avgörande för sommarnöjesepokens etablering av karakteristisk villabebyggelse på tilltagna lummiga tomter.

Riksintresset Grisslehamn

Motivering:

Kommunikationsmiljö och sommarnöjesmiljö som uppstod kring den 1754 från Gamla Grisslehamn hitflyttade poststationen för postföringen till Åland och Finland. Efter 1809 blev orten gränspost mot Finland och vid början av 1900-talet utvecklades den till en rekreationsort.

Uttryck:

Posthuset från 1756, vilket också var avsett som värdshus. Kasernbyggnaden, tullmästarbostaden, tullvaktarstugan och annat som hör samman med gränsposteringen. Hamnen, fiskebodar, den relativt glest utspridda bebyggelsen samt pensionat och sommarvillor.

I området ingår även:

Albert Engströms atelje från 1906.

Landskapet

Riksintresset ligger på Vaddös östra kust och miljön kring Grisslehamn präglas av läget vid Ålands hav. Området kännetecknas av Mellansverigies karaktäristiska sprickdalssystem som skapat ett uppbrutet landskap. Vaddö avgränsas mot fastlandet av den markerade sprickbildningen som löper från Edeboviken förbi Vaddövik och vidare upp i Singöfjärden.

Landskapet kring Grisslehamn präglas till stora delar av stembunden småkuperad skogsmark med litet inslag av småskalig odlingsmark. Kustbandet i öster och närheten till Åland har satt sin prägel på hela Vaddös kuststräcka. Miljön präglas av anpassning till de naturgeografiska förutsättningar som styr markanvändning, bebyggelselokalisering och vägdragningar.

Grisslehamn är placerad i anslutning till för bygden äldre betydelsefulla sjövägar och den gamla landsvägen från Stockholm. Landsvägen slingrar genom samhället med mer småskaliga vägar kring de båda hamnlägena. Den yttre hamnen är vänd mot Ålands hav och den inre hamnen står i förbindelse med Östersjön genom Singöfjärden. Den äldsta agrara bebyggelsen är orienterad efter landsvägen som följer terrängen.

Många gårdsmiljöer finns kvar men har under 1900-talet blivit uppblandade med det tidiga 1900-talets sommarvillor och pensionat. Några av gårdsmiljöernas boningshus blev omvandlade till pensionat. Senare tillkommen småhusbebyggelse med blandad ålder och karaktär ligger även i anslutning till det småskaliga vägnät som utgår från landsvägen.

Nyckelkaraktär

- Karaktäristiskt kustlandskap med berg i dagen och anslutande stembunden skogsmark
- Gradvis framvuxen gles bebyggelse utmed landsväg i anslutning till viktigt hamnläge
- Småskalig hamnmiljö med till fisket kopplade bodar och bryggor.
- Strategiskt placerat posthus som sedan kompletterats med gränsposteringens bebyggelse
- Kustanknuten rekreativmiljö med karaktäristiska sommarvillor, pensionat och kringverksamhet

Kommunikationsmiljö

Hamnknut för postvägen

Postförbindelserna i Europa och Sverige var i början av 1600-talet osäkra och långsamma. I takt med att den statliga byråkratin växte väcktes behovet av en mer ordnad och pålitlig postgång. Förordningen om postbuden från 1630-talet lade grunden till det svenska postväsendet. I stormaktstidens Sverige var nuvarande Finland en integrerad del av det svenska riket. Postvägen över Östersjön var därför under lång tid viktig för kommunikationen mellan de båda landsdelarna.

På svenska sidan blev Grisslehamn tidigt en knutpunkt för postvägen över vattnet via Åland. Under närmare 300 år löpte postgången land- och vattenvägen mellan Stockholm och Åbo. Så sent som vintern 1910-11 forslades posten över Östersjön via Åland. Sträckningen för postvägen har varierat över åren men Vaddös östra kust har hela tiden varit den svenska sidans knutpunkt. Inledningsvis vid Gamla Grisslehamn en bit söder om Grisslehamns nuvarande läge på norra Vaddö. Här fanns redan vid postverkets tillkomst 1636 ett posthus och en gästgivaregård. Bara något år efter införandet av det centraliserade postväsendet befästes Grisslehamns funktion som posthamn för postlinjen österut.

Hamnverksamhet finns omnämnd på Vaddö redan under medeltiden i form av en "hafsfärja" över Ålandshav. Läget för denna hamn är osäker och arkeologiska undersökningar visar att Gamla Grisslehamn troligtvis började trafikeras som hamn först i början på 1600-talet. Det var sannolikt en följd av det framväxande postväsendet som innebar att det fanns behov av en effektiv utskippningshamn. Det allra äldsta hamnläget för Hafsfärjan var troligtvis vid Mälby strax norr om Gamla Grisslehamn, men flyttades troligtvis till Gamla Grisslehamn på grund av landhöjningen.

Fiskeläget vid Gamla Grisslehamn var postvägens hamnknut under 1600-talet fram till 1754, då postföringen flyttades längre norrut till nuvarande Grisslehamn. Vykort.

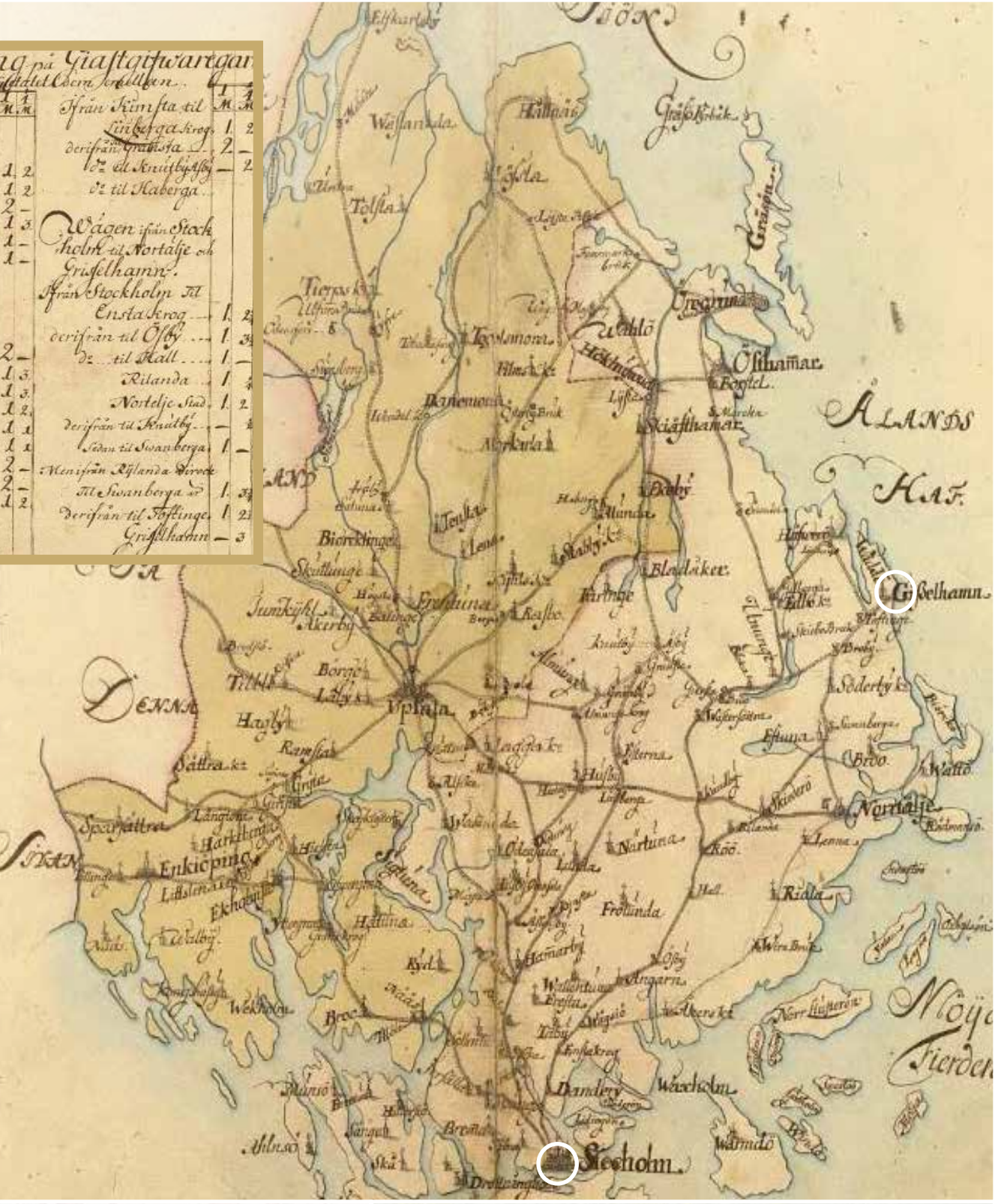
Förteckning på Gästgivergårdar
 i denna med Näsby län och Grisslehamn...

	N.	M.		N.	M.
Wägen till			ifrån Kinista til		
Wästerås			Lindberga krog	1	2
ifrån Stockholm			derifrån Kinista	2	-
til Barkarby	1	2	de til Knutby	-	2
derifrån til Tjäll	1	2	de til Naberga		
de til Enri	2	-			
Titelna	1	3			
Enköping	1	-			
Nyquist	1	-			
			Wägen ifrån Stockholm		
			och til Nörtälje och		
			Grisslehamn.		
			ifrån Stockholm til		
			Ensta krog	1	2
			derifrån til Öfby	1	3
			de til Hall	1	-
			Rilanda	1	4
			Nörtälje stad	1	2
			derifrån til Knutby	-	2
			Län til Swanberga	1	-
			Wen ifrån Rilanda i öroce		
			til Swanberga	1	3
			derifrån til Toflinge	1	2
			Grisslehamn	-	3

Nörtälje stad 1. 2.
 in til Knutby - 2.
 in til Swanberga 1. -
 Rilanda i öroce
 Swanberga i 1. 3.
 in til Toflinge 1. 2.
 Grisslehamn - 3

ifrån Grissle
 til Gilberga ut
 och på Öregårds
 en, taget slut
 Toflinge til
 ys i Häfverö S 1. 1.
 in til Gilberga
 hregårdens väg - 3

en ifrån Stock
 til Östham

Den övre geografiska kartan från 1731 visar tidens Landsvägar i Uppland och anslutande ordinarie Post- och Gästgivergårdar. Postvägen löpte från Stockholm till Grisslehamn. Nere till vänster. Häradsekonomska kartan visar Grisslehamn runt sekelskiftet 1900. Redan nu är posthuset angivet som den Gamla Posten. Nere till höger. Ekonomiska kartan från 1950-talet med det nya posthuset markerat.

I mitten på 1700-talet tog Kronan beslut om att flytta både postgång och namn till nuvarande läget för Grisslehamn och ursprungsplatsen fick tillägget gamla. En omfattande brand 1754 i kombination med att första delsträckan över till Åland blev något kortare, låg till grund för förflyttningen. Vid nyetableringen uppfördes ett ståndsmässigt posthus med tillhörande flyglar. Posthuset placerades strategiskt invid hamnen och inrymde förutom postkontor även bostad för postmästaren, värdshus och rum för övernattnig.

Postväxling och gästgiverier

Posten som passerade Grisslehamn till Åbo utgick från posthuset i Gamla stan. På färden norrut passerade posten en rad postgårdar. Under årens lopp växlade läget för postgårdarna och under 1700-talet lät man postväxlingen ske vid gästgiverierna. Gästgivaregårdarna var en från kronan pålagd inrättning, där gårdar längs med landsvägarna ålades att erbjuda resande kost och logi samt att tillhandahålla skjutshästar. Enligt gästgiveriförordningen från 1649 skulle gästgiverierna med skjutshåll finnas utefter alla landsvägar med 1½ mils avstånd. I och med 1734 års gästgiveriförordning blev gästgiverierna tvungna att tillhandahålla särskilda lokaler för verksamheten, som tidigare inneburit att resande fick bo hos bönderna och äta den mat som serverades för dagen. Även stall och vagnslider skulle finnas för verksamheten. Under 1600-talet påbörjas en standardisering av vägsystemet med en gemensam längdskala som markerades med utplacerade milstenar längs med större landsvägar.

Bönderna längs kusten hade skyldighet att forsla såväl personer som post över havet.

Väddö socken, var 1804 *skyldig att överföra såväl posten som de resande, och håller för*

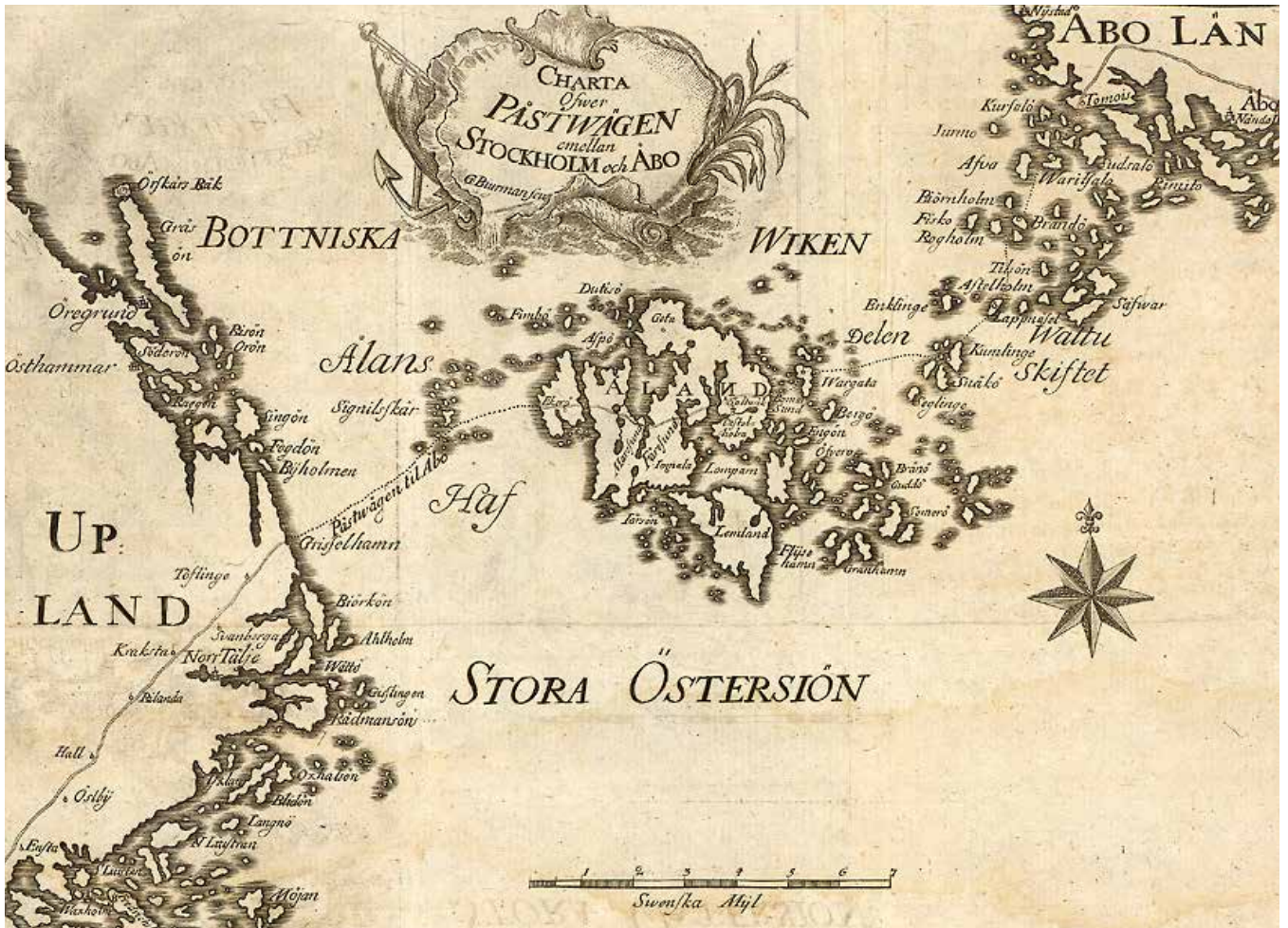
Tillströmning av besökare till det gamla posthuset.

Post, telegraf och tull inrymdes i början av 1900-talet i en ny byggnad utmed landsvägen bredvid kapellet.

Posthuset från 1756 är numera Postmuseum.

Charta öfver Påstwägen emellan Stockholm och Åbo från 1749. Posthuset var vid den här tiden fortfarande beläget i Gamla Grisslehamn.

Nedan ett brev som postmästare Alm skickade till Stockholm som handlar om det besvärliga isläget som påverkade posttransporterna över Ålands hav.

Grisslehamn 1699

Till att med detta i ödmjukhet bemöda välborne herr sekreteraren för orsaker mig det menföret som är i havet av is. Att det nu varken brister eller bär, ty i förlidne söndag när där 4 poster överkom från Åland följde isen dem strax efter, så att på en timme rum kunde man knappt se något vatten, och nu är så stark att man halva milen ifrån land kan gå där uppåt, men är nu intet vatten att se över hela havet, varför där 5 poster måste här vila, det jag och på sista postpass, jämväl i ett brev till inspektorn herr

Daniel von Möller gav ödmjukligen tillkänna den 23 februari. Förlidna tisdag afton kom generalen och guvenören högvälborne Otto Wellingk med medfölje hit, och i går som var den 9 reste här omkring tillika med löjtnant Möller även köpman Gert Witte benämnd ifrån Reval, vilka legat här över 4 veckors tid. I övrigt förblir jag skyldigt.

Välborne herr sekreterarens Tjänstödmjuka tjänare

A. Alm, Grisslehamn postcontor Den 10 marti 1699

detta ändamål sex större båtar och en mindre. Posten roddes över Ålands hav fram till sekelskiftet 1900, då den i hög grad ersattes av ångbåtstrafik. Vintertid när isen lagt sig trädde postbönderna fortfarande in. Samhällets postfunktion kvarstod ännu en bit in på 1900-talet. Berättelserna om de strapatser som följde med postrodden över Ålands hav har lång tradition och är en levande del av traktens historia. Till minne av Vaddö- och Eckeröbornas långvariga tjänstgöring för postväsendet startades Postrodden 1974.

Gränspostering

I samband med rysshärjningarna utmed Östersjökusten sommaren 1719 i slutskedet av Det stora nordiska kriget drabbades Vaddö och Grisslehamn hårt. Under några veckor i slutet av juli siktades ryssarnas fartyg från kusten med stora följder för postgången över Östersjön.

Vy över hamnens norra sida då och nu. Överstt: Närmast vattnet ligger småskaliga båthus och bodar, till vänster syns Restaurant Havsbaden med sitt svängda tak. Nere: De småskaliga fiskebodarna är numera ersatta av terminalbyggnader och påfart för Eckerölinjen.

Grisslehamn med omnejd plundrades ett flertal gånger och människor fick fly sina hem och ta skydd i omgivande skogar. Korrespondensen mellan det lokala postkontoret i Grisslehamn och Stockholm var under denna period tät. I breven rapporterades om ryssarnas framfart med siktade fartyg, tillfångatagna postbönder, brända hus och gårdar, bortförd boskap och förstörda postbåtar. Postbonden i Elmsta fick exempelvis gården nedbränd. Det oroliga läget gjorde att postbönder i de drabbade områdena var motvilliga till att sköta postgången.

Mobilisering av kustförsvaret

I kölvattnet av Napoleons framryckningar i Europa omkring sekelskiftet 1800 befarade Sverige en rysk invasion och förstärkte kustövervakningen med gränsposteringar bland annat vid Grisslehamn. Även telegrafnätet byggdes ut längs med östkusten och en optisk telegraf för

Ryssen kommer!

Rysshärjningarna utmed Östersjökusten sommaren 1719 har satt avtryck på många håll i Roslagen. En rysk flotta med över 130 galärer, ett hundratal mindre båtar och tusentals soldater ombord spred skräck längs hela den svenska kusten. När den ryska flottan nådde fram till kustbandet delade den upp sig, huvuddelen seglade söderut medan resterande styrkor styrde norrut med sikte på Vätö, Arholma, Häverö, Vaddö och Singö. Ryssarna plundrade och skövlade vilt under en dryg månads tid för att tvinga fram ett fördelaktigt fredsavtal och få slut på *Det stora nordiska kriget*, som pågått sedan år 1700. Boskap föstes ihop, jordbruksfält förstördes och byar, kyrkor, gods och bruk i Stockholms skärgård och utefter Södermanlands och Upplands kuster plundrades och sattes i brand. Inte heller städerna längs kusten kunde uppstå ett tillräckligt försvar. De ryska trupperna anföll och brände Öregrund, Östhammar, Norrtälje, Södertälje, Trosa, Nyköping och Norrköping. I Grisslehamn brändes posthuset ner och flera postbönder drabbades, bland annat postbondehemmanet i Elmsta.

Brev från postinspektör Johan Alm i Grisslehamn till överpostdirektören i Stockholm, avsända under rysshärjningarna juli – augusti 1719

Tisdag 21 juli

Grisslehamn är och jämmerligen illa framfarit, varest fienden nu 4 gånger varit, och därstädes sönderlaget och huggit, alla fönster, dörrar, och mera, allenast husen ännu står kvar, som befruktas de och varda förbrända, utom det fienden mesta delen av min lilla egendom bränt och borttagit, samt oräknelig boskap och annan egendom, han av allmogen rövat, vilket okristliga framfarande hos allom ett aldrig tillfyllest beklagligt tillstånd förorsakat, att ej i mangell av livsuppehälle och dylikt, måtte till döds svälta, emedan ej till kroppens föda, ej någon ringaste andel och utväg finna kunna, den högsta guden göre uppå detta svåra öde, ett nådligt slutskeende går dagligen med sina oräkneliga fartyg fram och tillbaka uti havet.

Måndag 17 augusti

Alltsedan förlidne måndag då fienden andra gången grymmeligen, med härjande och brännande uti Vaddö socken framfor, har guds lov alltid varit, dock ligger fienden med sina fartyg på havssidan, och seglar som oftast av och an på havet. Fiende uppbrände förlidne måndag 5 stycken postbåtar vid Grisslehamn, varandes nu inga postbåtar att överföra posten med. Postbonden Anders Mattsson uti Elmsta som är av fienden till hus och annan egendom ruinerad vill ej mera föra posten, vilket jag välborne herr cancellierådet ej kan obemärkt lämna. Att jag för dess försummelse, ej måtte bliva ansvarig. Framhjärdandes jag med vörndnad.

Källa: <http://www.vaddohembygdsforening.se>

Borgen 1918.

Borgen idag.

Signalkanon på Kanonberget.

Tullvaktarstugan

Överst syns Borgen då och nu. Borgen uppfördes 1811 som kasern för gränsposteringen i Grisslehamn och fungerade som militärförläggning fram till 1869. Den gedigna stenbyggnaden ligger strategiskt på Tullberget invid posthuset och den anslutande hamnen där postbåtarna lade till. Nere till vänster. Signalkanonen med utblick mot horisonten och Loskäret. Nere till höger syns Tullvaktarstugan, en rödmålad träbyggnad med brutet tegeltak, uppförd kring mitten av 1800-talet och ditflyttad från Fogdö.

kommunikation med Eckerö på Åland uppfördes på Utkiksberget söder om posthuset 1796.

Optiska telegrafstationer placerades så att det fanns fri sikt till nästa station. Stationerna var länkar i en kedja, där signalerna repeterades steg för steg tills meddelandet nådde slutstationen. Det tog mindre än en halvtimme att sända ett meddelande från Stockholm till Grisslehamn.

Trots mobiliseringen av kustförsvaret gick Sverige som förlorare ur finska kriget och fick avstå Åland och Finland till Ryssland 1809. Därmed kom Grisslehamn att bli rikets yttre gräns. Kort därefter, 1811 uppfördes en kasern för de gränsposterande just söder om posthuset med utblick över hamnen. Kasernen som kom att kallas Borgen utformades enligt gällande normalritningar för militärboställen av A.P Boman 1810.

I anslutning till kasernen uppfördes även vid samma tid en vaktstuga och en tullmästarbostad. Borgens militära funktion upphörde 1869 och har därefter fungerat som både privatbostad och pensionat. På närliggande Kanonberget står en kanon riktad mot vattnet. Den tillkom efter freden 1809, troligtvis som en följd av en ny postkonvention för att signalera isläget på i havet. En placerades i Grisslehamn och en på den åländska sidan vid Signilskär. I kustbandet mellan Kanonberget och Engströms ateljé finns en bunker, troligtvis från andra världskriget, som vittnar om Grisslehamns fortsatt strategiska betydelse som rikets yttre gränspost.

I hamnen står ett minnesmärke över de soldater som avvärjde angreppet från de ryska styrkor som tagit sig över isen från Åland.

Ovan: Bunkern norr om Kanonberget vittnar om Grisslehamns strategiska läge som landets yttre gräns. Vid Skatudden norr om Grisslehamn ligger även ett sambandsbatteri från andra världskriget.

På 200-årsdagen av Edelcrantz uppfinning av den optiska telegrafan 1994, lät Telemuséet bygga en kopia av Grisslehamns optiska telegraf på Gärdet i Stockholm och den donerades 2014 till Grisslehamn.

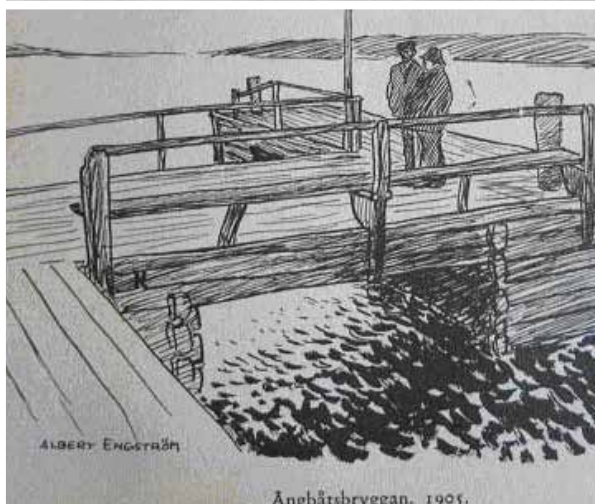
Sommarnöjesmiljö

Sommarnöje och rekreation

I slutet av 1800-talet fick Grisslehamn ett uppsving som sommarnöje. Idén om skärgården som ett fritidslandskap har lång tradition och var inledningsvis en exklusiv företeelse förbehållen förmögnare samhällsklasser. Redan under 1600-1700-talen uppförde adeln och borgarklassen ståndsmässiga residens för sommarvistelse utanför staden. Men det var först under 1800-talet skärgården på allvar blev ett sommarnöje för välbärgade stockholmare.

Inledningsvis uppfördes påkostade sommarvillor med en rik utsmyckning på stora lummiga tomter. Ofta benämndes dessa "grosshandlarvillor" och kunde vanligtvis endast nås från vattnet. En förutsättning för skärgårdens framväxande sommarboende var ångbåtstrafiken.

Överst. Ångbåtsbryggan i Grisslehamn var belägen i den inre hamnen mot Singöfjärden. Här ligger numera en restaurang. Nere till vänster en teckning av Albert Engström som visar ångbåtsbryggan 1905. Nere till höger. Ålandia vid kajen i den yttre hamnen omkring 1965, numera läget för Ålandstrafikens terminal.

Först ut att bebyggas var de inre delarna av skärgården längs farleder med reguljär ångbåtstrafik från Stockholm. Efterhand som kommunikationerna byggdes ut försköts sommarboendet längre ut i skärgården. Under senare delen av 1800-talet förändrades hela skärgårdssamhällen som Grisslehamn, Furusund, Dalarö och Sandhamn från att ha varit lotssamhällen och tullstationer till att bli populära sommarorter för Stockholms överklass.

Under Grisslehamns glansperiod i början på 1900-talet fanns fem pensionat för gästande stadsbor. Mest tongivande var Hotell Havsbaden vid hamnens inlopp med utsikt över Ålands hav som stod klart 1903. Hotellens kurortsinriktade verksamhet med varma bad kom att på kort tid bli en populär mötesplats som lockade ett stort antal sommargäster. Redan tidigare fanns rumsuthyrning med enklare boende som erbjöds av den bofasta befolkningen. Det var dock först efter andra världskriget som skärgården på allvar blev ett brett folkligt sommarnöje. Införandet av semesterlagen 1938, i kombination med allmänt förbättrad levnadsstandard och välfärdsreformer medförde att även familjer med genomsnittliga inkomster kunde kosta på sig semesterboende. På 1930-talet fanns bland annat Solgårdens pensionat, Björkuddens pensionat, Grisslehamns havsbad. För många skärgårdsbor blev uthyrningsverksamheten av det egna hemmet en viktig extrainkomst. Den dramatiska ökningen av befolkningen

Överst. Centrala Grisslehamn med den svagt slingrande landsvägen då och nu. Restaurant Havsbaden som uppfördes i hamnen i början på 1900-talet ligger kvar om än med en något mer hårdgjord omgivning.

I en målande reseberättelse från 1902 berättas om en utfärd till Grisslehamn en varm sommardag i juli. Ankomsten med ångbåten Carl Elfva till ångbåtsbryggan i Grisslehamn beskrivs som följer:

Fingo sikte på stugorna i Grisslehamn åt denna sida som vi skulle kunna kalla Grisslehamns baksida, ty med ansiktet ligger Grisslehamn åt det stora öppna hafvet och tittar rakt öfver till Åland. Inloppet är rätt vackert. Sedan vi passerat förbi en s. k. »slip» för fartygsreparation, som låg på högra stranden

och såg rätt bortkommen ut i sitt försök att »verka» allvarlig industri midt i denna leende omgivning, styrde vi in i en liten idyll af lummiga gröna stränder, trefliga röda stugor och pittoreska små bergsknallar, krönta med skög.nedåt landsvägen igen och följde nu denna framåt mot den mera aristokratiska delen af Grisslehamn, de. v. s. den åt hafssidan, där man sagt oss att Albert Engström, här gemenligen »Strix» kallad, residerar i sitt lantliga hem i midten af sin omsorgsfullt inhägnade park.

Överst tv. Grisslehamn i början på 1900-talet med det då nya varmbadhuset vars karakteristiska bevingade siluett hyste en pump för havsvatten. Badhuset var beläget på yttre hamnens södra sida och är numera delvis ombyggt. Utmed den lantliga landsvägen fanns flera pensionat bland annat Hagstens och Solgården. Kapellet som uppfördes 1908-1909 efter ritningar av arkitekt Nils Segerstedt tillhör det tidiga 1900-talets sommarnöjesepok och i stora drag oförändrad sedan uppförandet.

Äldre böningshus kantar landsvägen.

Fiskebodars i hamnen.

Sommarvilla utmed landsvägen.

Sommarvillorna ligger på rad utmed landsvägen.

Äldre gårdsmiljö med storskaligt böningshus.

Äldre böningshus med prägel av sommarnöje.

I fiskehamnens bodars säljs fortfarande fisk.

Landsvägens småskaliga gröna gaturum präglar Grisslehamn.

Utmed landsvägen finns gradvis framvuxen bebyggelse med äldre böningshus, sommarvillor, pensionat och yngre villor från 1900-talets senare del.

Engströms ateljé idag.

Albert Engström var en en tongivande profil i Grisslehamn under början på 1900-talet. Ateljén vid vattnet som stod klar 1907 ritade han tillsammans med sin elev Carl Hagsten. Den har stått orörd alltsedan Engströms död 1940.

Engström gjorde nej-sidans kampanj vid folkomröstningen angående rusdrycksförbud 1922

under sommarmånaderna genererade också ökad handel och fler arbetstillfällen inom olika servicenäringar.

Många framstående kulturpersonligheter var pionjärer och upptäckare av skärgården. Författare, poeter och konstnärer som exempelvis August Strindberg, Anders Zorn, Ernst Josephson, Albert Engström, Bruno Liljefors och Evert Taube har skildrat den traditionella skärgårdskulturen på ett sätt som blivit en del av det svenska kulturarvet.

Grisslehamn förknippas ofta med Albert Engström som bodde på gården Augustberg nära posthuset och han lät bygga en ateljé granne med havet på den anslutande klippudden. Ateljén har en vitmålad fasad mot havet för att även fungera som sjömärke. Vägen till ateljén och det omgivande skogspartiet med Kanonberget var under Engströms närvaro privat mark och på den stängda grinden till området stod ”*Stängdt för sommargäster och lustresande.OBS.! Detta gäller äfven badvikens norra och västra stränder.*”

Området kring Postgården och Engströmmuseet är numera ett både tillgängligt och populärt utflyktsmål med promenadstråk till Kanonberget och Utsiktsberget.

Flygbild över Grisslehamn från väster med hamninloppet och Loskäret i bakgrunden. Landsvägen som slingrar sig genom samhället från väster fram till småbåtshamnen som ligger utanför bilden till vänster om det ljusa kapellet.

Värden att bevara och utveckla

Riksintressebeskrivningen

Följande kapitel ska beskriva och förklara de värden som motiverar riksintresset, och hur de kulturhistoriska värdena kan bevaras och utvecklas. Den tillhörande kartan utgör en del av analysen som avser att underlätta möjligheten att utveckla och förstärka riksintressets karaktärer och kvaliteter. I kartan har riksintressets värdekomponenter uttolkats och förstärkts geografiskt.

Motivering:

Kommunikationsmiljö och *sommarnöjesmiljö* som uppstod kring den 1754 från Gamla Grisslehamn hitflyttade poststationen för postföringen till Åland och Finland. Efter 1809 blev orten gränspost mot Finland och vid början av 1900-talet utvecklades den till en rekreationsort.

Uttryck:

Posthuset från 1756, vilket också var avsett som värdshus. Kasernbyggnaden, tullmästarbostaden, tullvaktarstugan och annat som hör samman med gränsposteringen. Hamnen, fiskebodan, den relativt glest utspridda bebyggelsen samt pensionat och sommarvillor.

I området ingår även:

Albert Engströms atelje från 1906.

Riksintressebeskrivningen tar fasta på följande nyckelbegrepp:

- Kommunikationsmiljö
- Sommarnöjesmiljö

Det kulturhistoriska motivet till riksintresset utgörs av landsvägen och hamnmiljöns funktioner som knutpunkt för postföringen mellan Stockholm och Åbo från mitten på 1700-talet och fram till början på 1900-talet.

Helhetsmiljön kring posthuset på Tullberget med anslutande tull- och militäranläggning kopplad till 1800-talets gränspostering vid rikets yttre gräns vittnar om den nationella samordningen av för riket viktiga samhällsfunktioner över tid. Den blandade bebyggelsen med stort inslag av sommarvillor är karakteristisk för det tidiga 1900-talets rekreativa skärgårdsliv.

Kommunikationsmiljö

Område som speglar kommunikationernas successiva utveckling eller utvecklingsnivå vid en viss tid, med såväl tekniska anläggningar som det system av "service" som funnits längs med dem under alla tider, alltifrån prickar, fyrar och milstolpar till krogar och värdshus, samt utmed dem ibland förekommande manifestationer av rikedom, makt, inflytande, socialt ansvar osv i synliga tecken. Man bör likväl där så är möjligt precisera termerna; **Vägmiljö** Transportled för gång, ritt och fordon, vägstråk med tillhörande broar, tillhörande servicesystem mm. **Kanalmiljö** Vattenväg med grävda partier, slussar, tekniska anläggningar, tillhörande servicesystem och relaterade samhällen, På liknande sätt **Järnvägsmiljö** osv.

Sommarnöjesmiljö

Sommarnöjesmiljö Närmiljö eller landskapsparti på landsbygden som utvecklats för stads- och tätortsmänniskors semesterboende och rekreationsaktiviteter, såsom "gross-handlarvillor", sportstuguområden mm.

De fysiskt avläsbara uttrycken för riksintressets nyckelbegrepp:

- Den småskaliga småbåtshamnen med bryggor och fiskebodan.
- Landsvägens slingrande sträckning genom samhället och koppling till hamnen.
- Det glesa bebyggelsemönstret utmed landsvägen med äldre boningshus, pensionat och sommarvillor.
- Postgården med anslutande flyglar med närhet till hamnen och signalkanonen.
- Gränsposteringens kasernbyggnad med anslutande tullvaktarstuga och tullmästarbostad.
- Hamnverksamheten kopplad till Ålandstrafiken.
- Kapellet.

Kärnvärden i riksintresset

Riksintresset skildrar Grisslehamns betydelse som knutpunkt för postgången mellan Stockholm och Åbo. Knutpunkten för postväxling framträder i hamnläget med anslutande postgårdsmiljö och för ändamålet ritat posthus från 1756. Grisslehamns läge som yttre gräns mot Åland och Finland kom att präglade platsen framförallt under 1800-talet i och med att Sverige förlorade Finland till Ryssland 1809. Det märks genom tullstationen med tillhörande bostäder och gränsposteringens kasern. Hamnfunktionen med den täta Ålandstrafiken är fortfarande viktig för Grisslehamn som trafikerades av Eckerölinjens färjor. Det tidiga 1900-talets sommarnöjesepok är alltså levande genom pensionatsverksamhet där bland annat Solgården och Hotell Havsbaden finns kvar.

Kommunikationsmiljö

Kommunikativ knutpunkt för postföringen mellan Stockholm och Åbo från mitten på 1700-talet fram till början på 1900-talet. Helhetsmiljön kring posthuset på Tullberget med anslutande tull- och militäranläggning kopplad till 1800-talets gränspostering vid rikets yttre gräns vittnar om den nationella samordningen av för riket viktiga samhällsfunktioner över tid. Samhällets ursprung som fiskeläge märks fortfarande i den småskaliga hamnmiljön med fiskebodan och anslutande bryggor.

Sommarnöjesmiljö

Landsvägens sträckning genom samhället med blandad bebyggelse från olika tider. Det relativt glesa bebyggelsemönstret med äldre boningshus, sommarvillor och pensionat är karakteristiskt för det tidiga 1900-talets rekreativa skärgårdsliv. Lokalbefolkningens bostäder ofta med uthyrningsrum, sommarvillabebyggelsen och pensionaten speglar olika samhällsgruppers möjlighet till fritid i takt med förbättrade ekonomiska och sociala villkor i samhället. De vittnar också om en ny epok i skärgården där landskapet blev alltmer präglad av stadsbefolkningens behov av fritid och rekreation.

Tips och råd för dig som bor

Följande tips och råd kan fungera som inspiration och vägledning för dig som bor i området. Råden tar fasta på åtgärder som kan vidtas för att tillvarata och utveckla bärande kulturhistoriska kvaliteter i miljön.

Generella råd och tips vid ändring/tillägg av befintlig bebyggelse:

- Variationer i bebyggelsen bör bevaras. De ursprungliga materialen berättar om byggnadernas historia, äldre hantverksskicklighet, materialkvalitet och byggnadsteknik.
- Gamla fönster bör i så stor utsträckning som möjligt bevaras. Utbyte av gamla fönster till moderna kan ofta förändra hela fasadens gestaltning.
- Byggnaders ursprungliga exteriör får inte förändras genom exempelvis byte av fasadmaterial, fönster, takmaterial eller färgtyp och kulör.
- Underhåll bör ske varsamt med traditionella metoder och material. Ursprungliga material bör bevaras.
- Färgval bör göras i enlighet med den lokala traditionen.
- Eventuell tillbyggnad eller andra nytillskott som fönster, dörrar och fasadpanel anpassas

till den befintliga byggnaden när det gäller utformning, placering och materialval. Äldre fönstersnickerier är ofta utförda av trä med hög kvalitet. Fönsteromfattningar samt fönstersnickerier målas i linoljefärg. Renovering av befintliga fönster är ett föredra framför utbyte.

- Tomter/trädgårdar bör inte förändras genom stora anläggningsarbeten, som plansprängningar och utfyllnader för till exempel parkeringsmöjligheter.
- Äldre staket, grindar och belysning bör bevaras och eventuella nytillskott bör underordna sig den befintliga miljön.

Att tänka på om du ska bygga nytt:

- Kontrollera om din planerade tomt ligger inom fornlämningsområde.
- Prioritera att bygga nytt i anslutning till befintlig bebyggelse och vägar.
- Titta på den närmsta omgivningen när det gäller den befintliga bebyggelsens färgsättning, formspråk, byggnadernas placering på gårdstomten och tomtens utformning.
- Tänk på dörr- och fönstersättningens utförande, dimensioner och symmetri för att ge byggnaden ett harmoniskt fasaduttryck. Anpassa takets form och lutning efter husets proportioner.
- Låt tomtstruktur och trädgård inspireras av den omgivande bebyggelsemiljön. Sök möjlighet att återanvända formelement som gamla odlingslotter, samt inlemma bestånd av äldre träd och trädgårdsväxter, blommande och bärande buskar i den nya miljön.
- Sträva efter att ta tillvara nivåskillnader i topografin för att knyta an till den äldre miljön. Tänk på att tomten inte bör se för anlagd ut, låt utkanterna på ett naturligt sätt smälta in i omgivningen.

Planering på landsbygden

Följande del omfattar riktlinjer och råd för bebyggelsen både när det gäller ändring av befintliga byggnader och för tillägg av ny bebyggelse.

Bebyggelsen i landskapet

Ett nyuppfört hus syns mer på landsbygden än i staden. Placeringen, karaktären och skalan på nybyggda hus har stor betydelse för hur det påverkar landskapet. Hus som uppförs isolerat i landskapet med krav på nya tillfartvägar kan riskera att fragmentera odlingslandskapet och försvåra möjligheterna till fortsatt jordbruksdrift och förvaltning av viktiga natur- och kulturmiljökvaliteter.

Nyttillkommen bebyggelse kan också ge upphov till en ”uppluckring” av bebyggelsebildens och gradvis omvandling av landsbygden. Landsbygdens karaktär kan förändras och tappa en del av sin attraktionskraft när bostäder med ”villastandard” utan anknytning till den agrara miljön uppkommer. På sikt kan möjligheterna att tolka och uppleva historiskt framvuxna strukturer och samband i landskapet försvåras.

Av tradition är höjdlägen eller sluttningar naturliga platser att lägga bebyggelse på. Vid placering av byggnader i höjdlägen är det samtidigt viktigt att tänka på att byggnaden kan riskera att bli exponerad och alltför dominerande i landskapet. Det ställer särskilt höga krav på en genomtänkt placering och utformning av huset. Den äldre bebyggelsen har historiskt vuxit fram utmed vägar och stråk. Att förtäta och komplettera befintlig bebyggelse längs vägnätet knyter an till den äldre byggnadstraditionen och gör att nyttillskott smälter in på ett naturligt sätt i miljön. Vid komplettering av bebyggelse i anslutning till vägar är det viktigt att bevara vägrummets lantliga karaktär. Ny bebyggelse bör därför läggas ett stycke in från vägen.

Huset på tomten

När det gäller de enskilda byggnadernas placering på tomten bör man förhålla sig till bebyggelsemönstret på den specifika platsen och hur byggnaderna traditionellt sett placerats på gårdstomten. I de äldre bymiljöerna är bebyggelsen i regel placerad utmed byvägar med husen grupperade runt en mer eller mindre öppen gårdsplan.

Förhållanden som väderstreck, sol och vind har också betydelse. Traditionellt sett placerades husen för att tillgodose tillgång på värme och kyla på ett naturligt sätt. Vanligtvis placerades huvudbyggnaden på gårdstomtens högsta punkt med framsidan orienterad åt söder. Uthusen lades i regel lite lägre och inte alltid med utgångspunkt från huvudbyggnaden. Istället kunde uthusen vara anpassade efter bygatans eller vägens sträckning. Eftersom byggnadernas placering kan variera från plats till plats är det viktigt att titta på den närmsta omgivningen.

Sträva efter att ta tillvara topografins förutsättningar. Tomten bör bygga vidare på nivåskillnader i topografen för att skapa en varierad gårdsbild som samspelar med den

omgivande miljön. Man bör också tänka på att tomten inte ser för anlagd ut. Det är en fördel om utkanterna av tomten på ett naturligt sätt smälter in i omgivningen. Tomtgränser kan utformas diskret med buskar, låga häckar eller staket. Mjuk vegetation av naturkaraktär ansluter till det omgivande landskapet.

De äldre bymiljöerna ramas ofta in av äldre träd, trädridåer och buskar. Vid nybyggnad eller vid ändring och tillägg till befintliga byggnader bör det planeras med utrymme för växtlighet för att knyta an till den äldre miljön. Att spara äldre träd och vegetation invid ett nybyggt hus ger anknytning till platsen. Det tar tid för nyplanterade träd att växa sig stora. Uppväxta träd bidrar till en lummig miljö och har en storlek som kan samspela med huset.

Nya hus bör förhålla sig till och inspireras av skala och byggnadstraditioner hos omgivande bebyggelse. Undvik stora byggnadsvolymer som riskerar att bli dominerande i landskapet. Det kan i vissa fall vara bättre att bygga fler enheter på tomten. Garage och eventuellt förråd bör utformas enkelt och underordna sig boningshuset. Husens proportioner, takvinkel, färgsättning och material är byggnadsdetaljer som påverkar helhetsintrycket. Val av fönster har också stor betydelse för byggnadens uttryck och förmåga att samspela med den äldre traditionella bebyggelsen.

Riktlinjer för ny bebyggelse i samhället

- Komplettering sker i luckor eller i anslutning till den befintliga traditionella bebyggelsen.
- Byggnadens storlek anpassas till den omgivande bebyggelsens skala. Byggnaderna på tomten kan bilda avgränsningar till ett centralt gårdstun.
- Placering av byggnader på tomten görs med hänsyn till befintligt bebyggelsemönster på platsen för att behålla känslan av en naturligt framväxt miljö.

Riktlinjer för ny bebyggelse längs landsvägen

- Vid en komplettering av bebyggelsen i vägmiljön är det viktigt att bevara vägens lantliga karaktär. Ny bebyggelse bör därför läggas ett stycke bort från vägen.

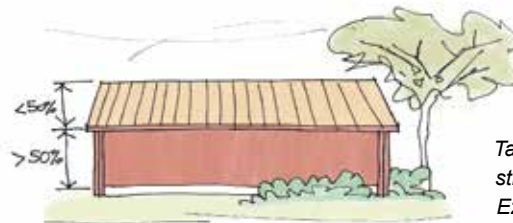
Generella riktlinjer för nya byggnader

- Byggnadens storlek anpassas till omgivande bebyggelse med förankring på platsen. Undvik stora byggnader som riskerar att bli dominerande.
- Takets form och lutning anpassas efter husets proportioner. Taket bör utgöra högst hälften av hela fasadens höjd.
- Fasaden kan hämta inspiration från omgivande bebyggelse och målas i färgskala med förankring på platsen.

- Trädgårdar bör ansluta till områdets lantliga karaktär. Eventuella avskärmningar i tomtgräns bör utformas diskret med buskar, låga häckar eller staket.

Illustration till förslag på riktlinjer för ny bebyggelse. Boningshuset ligger indraget från vägen med en till tomten anpassad placering. Uthusen underordnar sig boningshuset. Varierande takhöjd och siluett skapar en dynamisk anpassad gårdsmiljö. Mjuk vegetation av naturkaraktär ansluter till det omgivande landskapet. Av Ezequiel Pinto- Guillame.

Takets höjd bör inte överstiga vägglivets höjd. Av Ezequiel Pinto-Guillaume.

Exempel på karaktär och placering av äldre bebyggelse

Torp placerat i skogsbyn

Bebyggelse utmed väg i höjdläge

Villor längs landsvägen

Äldre båthus

Den karakteristiska bodbebyggelsen i hamnen

De obebyggda strandremorna längs inloppet till Grisslehamn är en värdebärande karaktär att värna

Karaktäristisk granitstolpe

Grönt gaturum längs bygata

Bebyggelse placerad med indrag från vägen

Källor

Litteratur

Broge Wilén, 1988. Postfärder över Ålands hav och de åländska öarna.

Andersson, Jan. 1999. Postvägen över Åland.

Morger, K. 1990: Kulturminnesvårdsprogram för Norrtälje kommun. Del 1 och 2.
Byggnadsnämnden och kulturnämnden i Norrtälje kommun.

Idun 1902:33. En lustfärd till Grisslehamn berättad af N.P.Ödman.

Ålands museum. 1999. Sevärt Postvägen.

Boije, Margareta & Prenzlau-Enander, Gabriele. 2003. Kartläggning av Postvägen från Stockholm till Grisslehamn. Rapport 2003:39.

Kartor

<i>By</i>	<i>Åtgärd</i>	<i>Årtal</i>	<i>Aktbeteckning</i>	<i>Arkiv</i>
Grisslehamn	Konceptkartan till den Häradsekonomiska kartan	1901-06	J112-93-17	RAK
Grisslehamn	Ekonomiska kartan	1952	J133-12j3d55	RAK

Webadresser

<http://www.upplandia.se/>

<http://www.vaddohembygdsforening.se/historiska-berattelser>

<http://www.raa.se/hitta-information/bebyggelseregistret/>

<http://stockholmslansmuseum.se/>

KONTAKTUPPGIFTER

Norrtälje kommun
Box: 800, 761 28 Norrtälje
Telefon: 0176-710 00
E-post: norrtalje.kommun@norrtalje.se

norrtalje.se